

УДК 94 (477) «1793-1863»

Ігор Кривошея (Умань)

**МЕТАМОРФОЗИ ЛОКАЛЬНИХ КОНСТРУКЦІЙ
«ЦЕНТР – ПЕРИФЕРІЯ»
НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ В 1793-1863 РОКАХ
(на прикладі латифундій графів Потоцьких (герб «Пилява»))**

В останні роки в Україні особливо активно розвивається новий напрямок, який також є популярним і в Європі – «історична регіоналістика», об'єктивно-предметна галузь якої включає дослідження відмінностей конкретних територій, історико-географічного простору, об'єднаного соціально-економічним, соціокультурним і конфесійним факторами.

У той же час, вивчити регіональні процеси у повному обсязі неможливо, якщо:

1. Не виділити в окремий напрямок дослідження взаємин центр – периферія (у масштабі континентальному або державному).

2. Не показати роль центру в кожному окремо взятому регіоні.

Характерною рисою історичного розвитку Правобережної України в XVIII-XIX ст. було велике приватне землеволодіння, конкретніше економічно-територіальних утворень – магнатерій, які практично були міні-державами в Речі Посполитій.

Серед найбагатших і найвпливовіших магнатів цього періоду бачимо Браницьких, Любомирських, Потоцьких, Сангушків та інших. Ослаблена Річ Посполита усе більше привертала увагу сусідніх держав, які тільки й чекали її повного падіння. Повний занепад був не за горами, тому що утворення Панської конфедерації (1768-1772 рр.), учасники якої не враховували необхідності реформування польського суспільства, проявляли до некатоліків ворожість [1], а також невміння самотужки придушити повстання 1768-1769 рр. на Правобережжі [2] й звернення за допомогою до російської імператриці Катерини II, показали, що політичних способів рішення проблеми встановлення стабільності в польсько-литовській державі не залишилося.

На Правобережжі у другій половині XVIII ст. можна виділити магнатерії: Станіслава Потоцького, якому належали Уманщина, Тульчинський, Могилевський, Дашівський ключі, Ольховецьке та інші староства в Брацлавському, Подільському воєводствах – 312 сіл і містечок; Прота Потоцького – Ямпольський, Краснянський, Махновський, Любарський, Гусятинський ключі; Чарторийського – 165 населених пунктів у Меджибіжському, Зиньківському, Грановському, Старосинявському, Ніколаєвському ключах, Летичівському і Камянецькому староствах і 19 сіл Клевановського маєтку на Волині; Браницьких – уся Білоцерківщина і Богуславське староство; Вороничей – Трояновський і Пилявський ключі; Любомирського – 168 сіл і городків у маєтках Узбережжя на Дністрі; Жевуських – Новоколятинівський, Лучинецький, Михалпольський ключі та інші села Подільського воєводства і півдня Волині; Оссолинських – Хмельницьке староство [3].

Наявність таких локалізованих магнатських державних утворень, які відігравали важливу роль у розміщенні політичних сил, а також вносили дезінтеграційне зерно у внутрішнє- і зовнішньополітичне становище Речі Посполитої.

Після другого і третього поділів Речі Посполитої на Правобережжі намітилися зміни в структурі і характері магнатських володінь, під впливом конфіскацій маєтків опозиціонерів до російської скарбниці, а також процесів купівлі-продажу тощо.

Алгоритм російської політики відносно великого землеволодіння на Правобережжі визначався двома факторами: 1) лояльністю власників російській короні; 2) небажанням царського уряду залишати в приватному володінні стратегічні, як у військовому, так і в соціально-економічному

плані, міста, містечка і села. Крім того, державні інституції Російської імперії, коректували національну політику в регіоні, чим суттєво вплинули на етноконфесійний склад населення, як міст, так і сільських поселень.

Розглянути процеси у локальних конструкціях «центр-периферія» пропонуємо на прикладі магнатерії польських аристократів Потоцьких (герб «Пилява»), які володіли на Правобережжі України великими земельними володіннями.

Маєтки аристократів Потоцьких представляли собою фактично держави в державі, тому що на їхній території влада магнатів була безмежною, її основу становили власні військові частини, органи господарського управління, в'язниці і таке інше. Особливо чітко простежується існування таких міні-держав на Правобережній Україні, яка була віддалена від корінної Польщі і була краєм безмежного магнатського панування [4].

Слід зважати на те, що на українських землях маєтками володіли, як представники Гетьманської лінії («Срібна Пилява»), так і Примасовської лінії («Золота Пилява») [5].

Найбільш багатим і впливовим серед Потоцьких, які мали землеволодіння на українських землях, був Францишек Салезі (1700-1772). Саме його дослідники називають «некоронованим королем» або «малим королем Русі». Дійсно, столиця його володінь – Кристинополь (сучасне місто Червоноград, Львівська обл.) – не уступала блискучістю і багатством Варшаві або Кракову. Понад 30 придворних дворян (ловчих, підчасих й ін.), численне військо створювало ілюзію «королівського» оточення. Магнатерія Потоцького включала приблизно два мільйони гектарів землі і понад 130 тисяч кріпаків, і приносила щороку своєму власникові понад 3 мільйони злотих. У 1763-1764 роках Франц Потоцький зробив спробу одержати королівський трон, але вона не увінчалася успіхом [6].

Для забезпечення порядку у своїх володіннях польські магнати утримували загони надвірних козаків. Були такі збройні формування і на Уманщині. Біля Умані була особлива слобода уманських козаків, які

були звільнені від податків та отримували від Францишка Потоцького зброю й одяг. Із двох тисяч шестисот чоловік триста по черзі ходили в Кристинополь (родову столицю) охороняти покровителя. Раз на рік графський комісар проводив спеціальний огляд полку під командуванням полковника Обуха, коли всі козаки під звуки дзвонів, труб і литавр виносили з міста корогви, бунчуки і прапори. Після огляду комісар давав на їхню честь банкет [7].

Гайдамацькі загони, які активно діяли на Правобережжі, кілька разів турбували польське населення Умані (1737, 1749-1750, 1757), і саме це змусило Ф. Потоцького подбати про охорону своїх економік. У 1760 році в Умані, було почате будівництво фортеці, яка повинна була стати могутнім форпостом магнатської держави в регіоні. 28 березня 1761 р. будівництво фортеці (Старе Місто) урочисто завершили. Фортеця була розташована на пагорбі, мала два в'їзди. На вежах, які височіли над в'їздами, стояли пушки. З боку Лисої Гори в огорожі була таємна хвіртка, яка постійно охоронялася. Місто-фортецю з двох сторін оточувала річка Уманка. Із третьої сторони місто обороняв глибокий яр; передмістя (Нове Місто) відділялося від Старого Міста безводним ровом і земляним валом. Земляний вал навколо фортеці, а також двоповерховий будинок уманського комісара були захищені дубовим частоколом. За кріпосними стінами знаходилися будинки василіанського монастиря і монастирської школи, костюл, церкви, синагога, ратуша, дерев'яні житлові будинки. Але ні надвірні військові формування, ні фортеця, не змогли зупинити гнів українського народу в 1768 році. Більше того, сотник уманських надвірних козаків Іван Гонта перейшов на сторону повсталих [8]. Надвірні козацькі війська Потоцьких проіснували до розділів Речі Посполитої.

Після придушення селянської війни 1768-1769 рр. Річ Посполита все більше залежала від Російської імперії. Імператриця Катерина II втручалася у внутрішні справи польської держави, авторитет же короля Станіслава Августа Понятовського неухильно слабшав.

1772 рік ознаменувався для роду Потоцьких двома знаковими подіями: 1) першим поділом Речі Посполитої; 2) смертю протягом року спочатку Ганни, а потім і Францишка Салезі Потоцьких, магнатську «імперію» яких отримав у спадщину єдиний син – Станіслав Щенсний (1752-1805) [9].

Рисами, які вплинули на подальший розвиток «міні-держави» Станіслава Потоцького і його спадкоємців, потрібно визнати: «1) їх стан на момент інкорпорації до складу Російської імперії; 2) політика російського царату щодо поміщиків у контексті його ставлення до правобережного шляхетства; 3) вплив польських повстань на кількість і становище магнатських маєтків; 4) обрусіння землеволодіння Правобережної України; 5) кількість землеволодіння і селянських душ, які визначали загальну економічну стабільність маєтків і вплив на її фінансовий стан власника (борги приватні і казенні, купівля-продаж маєтків, наявність оренди), а також проблема спадкування власності; 6) розвиток власне господарської системи, яка пов'язана з культивуванням сільськогосподарських культур, розвитком тваринництва до рівня заводів і підприємств переробної галузі: цукрозаводів, винокурень і таке інше; 7) подальше втягування поміщицьких господарств у товарно-грошові відносини; 8) вплив на загальний розвиток поміщицьких господарств відносин з іншими категоріями населення (селянами, церковними служителями, орендарями, декласованими шляхтичами тощо)» [10].

Магнатерія була поділена на ключі, які фактично представляли територіальні одиниці даної «міні-держави». Це були ключі, для яких, у першу чергу, були характерні адміністративно-економічні риси [11].

Цікавими, на нашу думку, є два епізоди, які хронологічно фіксуються наприкінці XVIII – початку XIX ст. Перший – це передача галицьких володінь, які потрапили до сфери впливу Австрії, А. Понинському. Таким чином, роль родової столиці переходить від Кристинополя до Тульчина, де на початку 80-х років XVIII ст. був побудований чудовий палац [12].

Другий пов'язаний з політичними і соці-

ально-економічними трансформаціями на Правобережжі після другого і третього розділів Речі Посполитої. У цьому контексті особливе значення мають наступні укази: 28 травня 1772 р. – який залишав усіх жителів приєднаних земель, у тому числі і стани, до якого вони споконвіку належали і надавав їм захист з боку держави; 27 березня 1793 р. – про надання шляхті прав і привілеїв, якими користується дворянство російське; 20 жовтня 1794 р. – про збереження прав приватної власності на нерухомі маєтки і кріпаків, якими поміщики володіють за законами Речі Посполитої; 14 грудня 1795 р. – про підтвердження прав, вільностей і переваг, якими здавна користуються в Росії стани з волі імператора; 29 жовтня 1796 р. – про збереження інституту приватних міст, яких на Правобережній Україні було багато [13].

У маєтках Потоцьких проживала досить велика кількість чиншової шляхти, яка поселилася тут ще в середині XVIII ст., коли магнатам було вигідно мати значну підтримку своїх інтересів у станових органах управління, зокрема в сеймиках. Саме ця категорія незаможної шляхти найбільшою мірою залежала від магната і була маріонеткою в його політичній грі. Через втрату власної держави суспільна роль чиншовиків-шляхтичів зазнала змін. Тепер магнатам в умовах російського царату вже не були потрібні ці шляхетні голоси. Так, протягом 1798-1802 рр. Звенигородсько-Уманський повітовий суд розглядав справи про утиски Станіславом Потоцьким чиншової шляхти в селах Уманського повіту Київської губернії. У сс. Рублений Міст і Ризина економ Домінік Цандер, який діяв за наказом Станіслава Щенсний, використовуючи наявні протиріччя між чиншовою шляхтою і місцевими селянами, наказав останнім розібрати будинок шляхтичів. Це рішення було викликане відмовою шляхти погодитися на підвищення чиншу. Будинки були розібрані, а 19 шляхетських родин були вивезені на кордони Звенигородського повіту. Жоден з населених пунктів не міг прийняти вигнанців тому, що майже всі села на Уманщині належали Потоцькому. Шляхту повернули і за сприяння Уманського земського комісара розмісти-

ли між іншими жителями, а графові від імені російської влади рекомендовано в подальшому утриматися від подібних дій [14].

Конфлікти інтересів приватних власників і імперської адміністрації на місцях привели до того, що офіційний Санкт-Петербург, який раніше підсилював свій вплив на землеволодіння в регіоні за рахунок конфіскованих маєтків, перейшов до купівлі приватних міст у державну власність.

У 1809 р. Софія Потоцька розглядала пропозицію російського уряду продати повітове місто Умань у державну скарбницю. Прецедент уже був, коли в 1805 році в скарбницю за 783668 руб. сріблом куплене місто Могилів Подільської губернії, але він за своїми характеристиками (геополітичними і господарськими) був менш вигідний, чим Умань. Перевірка встановила, що річний прибуток – 191145 злотих або 28671 руб. сріблом утворюється з наступних статей: коштів від посесії, панщини, чиншу, ставщини, зборів від продажу товарів і таке інше [15].

Пожежа, яка трапилася влітку 1809 р. і низька ціна (не набагато більше 500 тис. руб. сріблом), яку пропонував російський уряд змусили графиню Потоцьку відмовитися від продажу міста до царської скарбниці [16].

Через двадцять з лишком років, Російська імперія отримала Умань у свою власність безкоштовно.

12 листопада 1822 р. в Берліні вмирає гр. Софія Потоцька, яка залишає велику спадщину і 15 млн. злотих боргів. У своєму заповіті (від 23.V.1822 р.) Софія не залишає нічого Мечиславу і дає йому негативну оцінку як синові. Основними спадкоємцями Софії стали її діти від Станіслава – Олександр, Болеслав, Софія, Ольга і син від шлюбу з Віттом – Іван [17].

Після повстання 1830-1831 рр. у ході репресивних заходів російської адміністрації на Правобережжі були конфісковані маєтки багатьох Потоцьких: Олександра, Володимира, Германа, Юзефа [18].

Зупинимося на особистості Олександра Потоцького, синові Станіслава Щенснї і Софії, останньому власнику Уманського

ключа і «Софіївки». Олександр (1798-1868) – полковник російської армії у відставці, був сповнений шляхетних імпульсів, і як свідомий патріот схилив голову перед образами польських героїв. У Софіївському парку за його наказом були встановлені погруддя Т. Костюшка і наполеонівського генерала, племінника останнього польського короля Ю. Понятовського. Під впливом сестри Софії, він під час повстання 1830-1831 рр. дає згоду за власні кошти сформувати польський кінний полк і передає для цього 2000 червінців. Потоцький приїжджає до Варшави, щоб спостерігати за процесом створення полку. Сформований ним полк так і не зробив жодного пострілу. Російський цар Микола I оголосив Олександра Потоцького політичним вигнанцем і заборонив йому в'їзд до імперії [19]. Уманські маєтки були конфісковані російським урядом, а згодом більша їхня частина була перетворена на військові поселення, які проіснували до кінця 50-х років XIX ст. [20].

Одержавши, таким чином, Уманський ключ безкоштовно, російська адміністрація не пропускала нагоди отримати й інші володіння Потоцьких у свою власність.

Спроби використовувати авантюрний характер Мечислава (1799-1878), сина Станіслава і Софії, останнього власника Тульчинського ключа з роду Потоцьких, щоб поступово, крок за кроком встановити над маєтком повний державний контроль, мали перемінний успіх. Мечислав, який не раз перебував за свої пригоди на поселенні (Саратов, В'ятка, Воронеж) під ретельним спостереженням поліції, так і не продав свої володіння. Хоча часто використовував бажання російської скарбниці купити Тульчин, щоб поліпшити своє становище [21].

Маєтки Софії Кисельової (1801-1875), дочки Станіслава і Софії, яка вийшла заміж за Павла Дмитровича Кисельова (1788-1872), були обтяжені значними боргами і перейшли у власність царської скарбниці іншим шляхом. Шлюб з Павлом Дмитровичем не можна назвати вдалим, але її чоловік чесно виконав обов'язки юридичного опікуна, вдало продавши князеві Любомирському частину Букського

ключа, а Російській імперії – Торговицький ключ [22].

Отже, підведемо деякі підсумки:

По-перше, бачимо кількісні і просторові зміни, які відбуваються з «міні-державою» Потоцьких на Правобережній Україні;

По-друге, розділи Речі Посполитої якісно змінили структуру цих локальних конструкцій. Так, наприклад, зникають формування надвірних козаків тощо;

По-третє, втративши військово-юридичну складову свого панування, у своїх «міні-державках» Потоцькі зберегли тотальний вплив на соціально-економічний розвиток регіону;

По-четверте, перехід маєтків Потоцьких у державну власність Російської імперії відбувався двома шляхами: через конфіскацію за участь в антидержавних діях і шляхом купівлі-продажу.

ЛІТЕРАТУРА

1. 100 лет борьбы польского народа за свободу. По Б. Лимановскому, Л. Кульчицкому и др. / Сост. под ред. Ю. Подвинского. – М., 1907. – С.6.
2. Храбан Г.Ю. Спалах гніву народного: Антифеодалне народно-визвольне повстання на Правобережній Україні у 1768-1769 рр. – К., 1990. – 176 с.
3. Маркина В.А. Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII в. (социально-экономическое развитие). – К., 1961. – С.41.
4. Ефименко А.Я. История украинского народа. – К., 1990. – С.358.
5. Zychliński T. Złota księga szlachty Polskiej: rocznik XIV. – Poznań, 1893; Dunin-Borkowski J. Almanach błękitny: Genealogia żyjących rodów polskich. – Lwów-Warszawa, 1908.
6. Mały król na Rusi i jego stolica Krystynopol. Z Pamiętnika klasztornego 1766-1787 i z innych źródeł zebrał i zestawiał Jan Czernecki. – Kraków, 1939.
7. Историческое обозрение городов Киевской губернии с их окрестностями. г. Умань // Киевские

губернские ведомости. – 1846. – № 26. – С.239-240; Т-ий К.И. Краткий очерк истории города Умани // Киевская старина. – 1882. – Т. 4. – С.391-392.

8. Храбан Г.Ю. Спалах гніву народного...; Уманская резня (Записки Вероники Кребс) / Перевод с пред. И.М. Рева. – К., 1879.

9. Łojek J. Dzieje zdrajcy. – Katowice, 1988; Łojek J. Potomkowie Szczęsnego: Dzieje fortuny Potockich z Tulczyna. – Lublin, 1988.

10. Кривошея И. Демагнатизация латифундий на Правобережной Украине (первая треть XIX в.): Уманские имения Потоцких // Социальная трансформация и межэтнические отношения на Правобережной Украине: 19 – начало 20 вв.: Сб. статей / Под ред. К. Мацузато (Славяно-евразийские исследования. Вып. 8). – Sapporo-Москва, 2005. – С.8-29.

11. Serczyk W. Włosc Humanska w drugiej połowie XVIII wieku (z problematyki społecznej i gospodarczej) // Zeszyty naukowe uniwersytetu Jagiellońskiego: Prace Historyczne. – 1961. – № 5. – S.75-100.

12. Chrzęszczewski A. Pamiętnik oficjalisty Potockich z Tulczyna. – Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1976.

13. Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое. – № 13808, 17108, 17264, 17418.

14. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДАУК), ф.533, оп.1, спр.61, арк.37-38; Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. – Ф.П, №20281.

15. Державний архів Київської області, ф.2, оп.3, спр.2164.

16. ЦДАУК, ф.49, оп.2, спр.1758.

17. ЦДАУК, ф.49, оп.3, спр.267.

18. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами. – К., 1996. – С.322-323.

19. ЦДАУК, ф.467, оп.1, спр.55.

20. Кривошея І. Три несхожих пагони одного родового дерева: непроста доля Александра, Мечислава і Болеслава Потоцьких герба «Пилява» (Тулчинська лінія) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К.: Інститут історії України 2007. – Вип. XIV. – С.301-308.

21. Там само.

22. ЦДАУК, ф.486, оп.1, спр.3054.

Ігор Кривошея *Метаморфози локальних конструкцій «центр-периферія» на Правобережній Україні в 1793-1863 роках (на прикладі латифундій графів Потоцьких (герба «Пилява»))*

У праці розкрито кількісні і просторові зміни, які відбувалися з латифундіями Потоцьких на Правобережній Україні у 1793-1863 рр. Автор стверджує, що якісно змінили структуру цих локальних конструкцій розділи Речі Посполитої. Натомість втративши військово-юридичну складову свого панування, у своїх «міні-державках» Потоцькі зберегли тотальний вплив на соціально-економічний розвиток регіону до їх переходу у державну власність Російської імперії.

Ключові слова: регіональна історія, центр-периферія, магнатська «держава», родина

Потоцьких, Правобережна Україна

Игорь Кривошея *Метаморфозы локальных конструкций «центр-периферия» на Правобережной Украине в 1793-1863 годах (на примере латифундий графов Потоцких (герб «Пилява»))*

В работе раскрыты количественные и пространственные изменения, которые происходили с латифундиями Потоцких на Правобережной Украине в 1793-1863 гг. Автор утверждает, что качественно изменили структуру этих локальных конструкций разделы Речи Посполитой. Но потеряв военно-юридическую составляющую своего господства, в своих «мини-государствах» Потоцкие сохранили тотальное влияние на социально-экономическое развитие региона до их перехода в государственную собственность Российской империи.

Ключевые слова: *региональная история, центр-периферия, магнатское «государство», семья Потоцких, Правобережная Украина*

Ihor Krivosheja *Metamorphoses of the «center-periphery» local constructions in Right-bank Ukraine in 1793-1863 (latifundia of Potockis («Pylawa» coat of arms) are taken as illustration)*

In work quantitative and spatial changes which occurred with latifundia Potocki in Right-bank Ukraine in 1793-1863 are revealed. The author asserts, that have qualitatively changed structure of these local designs sections of Rich Pospolyta. But having lost a military-legal component of the domination, in «mini-states» of Potocki have kept total influence on social and economic development of region before their transition in a state ownership of Russian Empire.

Key words: *regional history, center-periphery, magnate «state», Potocki's family, Right-bank Ukraine*

Рецензенти:

Казьмирчук Г.Д., д.і.н., професор

Шевченко Н.В., к.і.н., доцент

Надійшла до редакції 01.09.2009 р.